

อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา

Sakae Krang Basin Civilization: The Development Process for a Faith-Based
Tourism Attraction

พระปลัดพุฒิพงษ์ พุทธิวิโส (กล่ำหวี)¹ ประคอง มาโต² พระวรจิรสุตสุนทร³ และ
พระครูอุเทศธรรมสาทิส⁴

Prapalad Phutti Phong Puttiwiso (Klamthawi), Prakong Mato, Phravajirasutthasunthorn
and Phrakru Uthes Thammasathit

Received: September 14, 2024

Revised: December 03, 2024

Accepted: January 06, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) วิเคราะห์อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา 2) สร้างกระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง และ 3) พัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง เป็นรูปแบบวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งใช้เกณฑ์เลือกผู้ให้ข้อมูล เป็นผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญ ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการท่องเที่ยวและความสนใจในการให้ข้อมูล สัมภาษณ์จำนวน 20 คน ประชุมกลุ่มย่อย จำนวน 12 คน โดยการจัดกิจกรรม และการจัดเวทีเสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ กระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง พัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง โดยการมีส่วนร่วมของวัดและชุมชน และนำมาวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา ความสัมพันธ์ ผลการวิจัย พบว่า 1) อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา มีทรัพยากรการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น มีทั้งขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน 2) กระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง เป็นกระบวนการทำงานระหว่างชุมชน หน่วยงานรัฐ และเครือข่าย โดยมีการจัดตั้งคณะทำงานร่วมกัน มีกิจกรรมวิถีชีวิตริมแม่น้ำสะแกกรัง สถาปัตยกรรมของวัดและวัฒนธรรมของชุมชน การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

¹⁻⁴ วิทยาลัยสงฆ์อุทัยธานี; Uthai Thani Buddhist College

Corresponding author, e-mail: phutti phong.kla@mcu.ac.th

มีกิจกรรมทางน้ำ กับกิจกรรมทางบก และ 3) พัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง การพัฒนาบริบทด้านพื้นที่การพัฒนาศาสนสถาน การพัฒนาศาสนบุคคลหรือบุคลากร การพัฒนา กิจกรรมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังด้วยการมีส่วนร่วมดำเนินการของ ชุมชนและภาคีเครือข่าย

คำสำคัญ: อารยธรรม,ลุ่มน้ำสะแกกรัง,การท่องเที่ยว

Abstract

The purposes of this research article were 1) to analyze the Sakae Krang River Basin civilization for a faith-based tourism attraction; 2) to create a tourism process based on the Sakae Krang River basin civilization; and 3) to develop tourism attractions based on the Sakae Krang River Basin civilization. This research was a qualitative research using the criteria for selecting informants who had knowledge, expertise, experience related to tourism development, and willingness to provide information. The interviews consisted of 20 people and 12 people in focus groups. The activities and seminars were organized to exchange knowledge on the tourism process based on the Sakae Krang River Basin civilization and development of tourism attraction based on the civilization of the Sakae Krang River Basin with the participation of temples and communities. The data were analyzed using content analysis of relationships. The research results found that 1) Sakae Krang Basin civilization for a faith-based tourism attraction had both natural and man-made tourism resources, including customs, cultures, traditions, and community lifestyles, 2) the process of tourism according to Sakae Krang Basin civilization was a process of working between the community, government agencies, and networks by establishing a joint working group, with activities of life along the Sakae Krang River, temple architecture, and community culture. Cultural tourism had water activities and land activities, and 3) developing tourism attractions according to Sakae Krang Basin civilization, developing the context of the area, developing religious sites, developing

religious individuals or personnel, and developing activities to promote tourism in Sakae Krang Basin civilization with the participation of the community and network.

Keywords: Civilization, Sakae Krang Basin, Tourism

บทนำ

อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเป็นอุตสาหกรรมที่มีความหลากหลายซับซ้อน สภาพแวดล้อม และบริบทต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เช่น สถานการณ์การเมืองของประเทศ นโยบายภาครัฐ การปรับตัวของเอกชน สภาพการแข่งขันของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ความต้องการ และความคาดหวังของนักท่องเที่ยว (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2566) ซึ่งการท่องเที่ยวของจังหวัดอุทัยธานี จังหวัดอุทัยธานีมีความโดดเด่นด้านการท่องเที่ยวด้านวิถีชุมชน วัฒนธรรม เป็นการท่องเที่ยวประวัติศาสตร์วิถีชุมชน วัฒนธรรมเช่น วัดอุโปสถาราม วิถีชีวิตชาวแพลุ่มน้ำสะแกกรัง ชุมชนคนบนน้ำแหล่งสุดท้ายที่สมบูรณ์ที่สุดของเมืองไทย มีรายได้จากการท่องเที่ยว ปี พ.ศ.2563 เนื่องด้วยสถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 จังหวัดอุทัยธานีเป็นจังหวัดที่มีรายได้จากการท่องเที่ยวจำนวน 786 ล้านบาท โดยลดลงจากปี พ.ศ.2562 คิดเป็นการหดตัวร้อยละ -48.58 เมื่อพิจารณาจำนวนผู้มาเยี่ยมเยือนและพบว่ามีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง จำนวนผู้มาเยี่ยมเยือนในปี พ.ศ. 2563 รวมทั้งสิ้น 480,646 คน ซึ่งน้อยกว่าปี พ.ศ.2562 ด้วยอัตราเปลี่ยนแปลงที่ร้อยละ -39.91 สำหรับรายได้จากการท่องเที่ยวส่วนใหญ่มาจากผู้เยี่ยมเยือนชาวไทย (จังหวัดอุทัยธานี, 2566)

เหตุผลให้คณะผู้วิจัยมีแนวคิดในการที่จะทำวิจัยเกี่ยวกับประเด็นการท่องเที่ยวทางอารยธรรม เพราะจังหวัดอุทัยธานีเป็นจังหวัดเล็กๆ ที่ยังคงความเป็นเอกลักษณ์แห่งความเป็นเมืองพุทธภูมิ ในฐานะเมืองพระชนกจักรี ที่มีกลิ่นอายของวิถีชีวิตไทยชนบทดั้งเดิม มีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย น่าอยู่ น่าสัมผัส มีแหล่งธรรมชาติที่ยังคงความอุดมสมบูรณ์ จังหวัดอุทัยธานีตั้งอยู่ ตอนล่างสุดของภาคเหนือบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสะแกกรังมีพื้นที่ 6,730 ตารางกิโลเมตร ห่างจากกรุงเทพมหานคร ประมาณ 222 กิโลเมตร มีคำขวัญประจำจังหวัดว่า “อุทัยธานี เมืองพระชนกจักรี ปลาแรดรสดี ประเพณีเทโว สัมโอบ่านน้ำตก มรดกโลกห้วยขาแข้ง แหล่งต้นน้ำสะแกกรัง ตลาดนัดดังโคกระบือ” และอีกคำกล่าวเล่าขานที่ว่า “แม้ใครได้ดำนํ้าสามพุด ก็ไม่หลุดไม่จากอุทัย” บนถนนสาย 333 ซึ่งการเดินทางที่สะดวก และรวดเร็ว สถานที่พักผ่อนมากขึ้น สะดวกสบายขึ้น จึงทำให้จังหวัดอุทัยธานีมีความเหมาะสมอย่างลงในตัวในการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์และวัฒนธรรม ใน

ฐานะที่เมืองอุทัยธานี เป็นเมืองเก่าแก่ทางวัฒนธรรมของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อประมาณ 3,000 ปี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในสถานที่ต่าง ๆ เช่น ภาพเขียน โครงกระดูก เป็นต้น ตำนานเก่าเล่าว่า ในสมัยสุโขทัยเจริญรุ่งเรืองนั้น “ท้าวมหาพรหม” ได้เข้ามาสร้างเมืองที่บ้านอุทัยเก่า คือ อำเภอหนองฉางในปัจจุบันนี้ แล้วพาคนไทยเข้ามาอยู่ท่ามกลางหมู่บ้านคนมอญ และคนกะเหรี่ยง จึงเรียกว่า “เมืองอุไทย” เรียกชื่อตามกลุ่มที่อยู่หรือที่อยู่ของคนไทย ซึ่งพากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่น มีพืชพันธุ์ และอาหาร ที่อุดมสมบูรณ์กว่าแห่งอื่น การศึกษาพื้นที่ลุ่มน้ำสะแกกรังมีความสำคัญเพราะเป็นศูนย์รวมของศาสนา วัฒนธรรม และวิถีชีวิตที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว อีกทั้งยังสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวของประเทศไทยในเชิงคุณค่าและยั่งยืน ที่ช่วยสร้างความเชื่อมโยงระหว่างคนในท้องถิ่นและนักท่องเที่ยวจากทั่วประเทศ

คณะผู้วิจัยจึงเลือกพื้นที่ชุมชนเมืองอุทัยธานี อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง เป็นพื้นที่ในการศึกษาวิจัยเนื่องจากพื้นที่ชุมชนเมืองอุทัยธานีซึ่งมีทรัพยากรการท่องเที่ยวด้านอารยธรรม วัฒนธรรม วิถีชีวิต และภูมิปัญญา เป็นสิ่งสะท้อนถึงความสามารถของผู้คนในท้องถิ่นอันเกิดจากการสั่งสมสติปัญญาความรู้เพื่อปรับตัวผสมผสานให้เกิดความกลมกลืนกับธรรมชาติแต่คงไว้ซึ่งความยั่งยืนของชุมชน ซึ่งมีความเก่าและมีคุณค่าทางประวัติและศักราชภาพในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่น่าสนใจยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้อีก

วัตถุประสงค์

1. เพื่อวิเคราะห์อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา
2. เพื่อสร้างกระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง
3. เพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง

วิธีดำเนินการวิจัย

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาในเชิงเอกสาร ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูล จากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง หนังสือ รายงานการวิจัย รายงานการประชุม เอกสารแสดงให้เห็นถึงอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี สังคม ประเพณี วัฒนธรรม และวิถีชีวิต

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาในเชิงคุณภาพ โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชนโดยเลือกพื้นที่แบบเจาะจง โดยเลือกพื้นที่ วัดพิชัยปุณาราม วัดธรรมโฆษก วัดอุโปสถาราม วัดขวิด และวัดธรรมโคกิต ลงพื้นที่เพื่อสัมภาษณ์เชิงลึกพระสงฆ์ ผู้นำชุมชนในการพัฒนาพื้นที่ โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกเลือกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง จำนวน 20 คน ประกอบด้วยพระสงฆ์ จำนวน 6 รูป หัวหน้าหน่วยงาน จำนวน 2 คน ผู้นำชุมชนจำนวน 4 คน ประชาชนจำนวน 2 คน ผู้ประกอบการจำนวน 2 คน ประชาชน

และนักท่องเที่ยวจำนวน 4 คน และการสนทนากลุ่มย่อยจำนวน 1 ครั้ง 12 คน เพื่อศึกษาแนวคิด รวมเสนอแนะแนวทางการพัฒนา การจัดการกระบวนการกิจกรรมในรูปแบบวิธีการท่องเที่ยวอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง

ขั้นตอนที่ 3 เครื่องมือและวิธีการใช้ในการศึกษาวิจัย ได้แก่ แนวทางการสังเกตพื้นที่ ชุมชน แนวทางการสัมภาษณ์เชิงลึก และแนวทางการสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยสร้างเครื่องมือเชิงคุณภาพ จากการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย กำหนดประเด็นการสร้างแนวทางการ สร้างเครื่องมือ บริบทพื้นที่ การจัดการ แนวทางกระบวนการกิจกรรม การพัฒนาพื้นที่ ส่งเสริมการ ท่องเที่ยวเชิงอารยธรรม

ขั้นตอนที่ 4 การรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยรวบรวมจากการสังเกต และจากผู้ให้ข้อมูลหลัก ด้วยการบันทึกเสียง ภาพ วีดีโอ และการจดบันทึก

ขั้นตอนที่ 5 การวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหา การจัดหมวดหมู่ของข้อมูล จัดทำข้อมูล เพิ่มเติมและลดทอดข้อมูล

ขั้นตอนที่ 6 สรุปผลการวิจัย นำเสนอผลการวิจัย รายงานผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

1. วิเคราะห์อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลพบว่าจังหวัดอุทัยธานีมีความโดดเด่นด้านการท่องเที่ยวในด้านต่างๆ ข้อมูลการท่องเที่ยวของจังหวัดอุทัยธานี ข้อมูลทรัพยากรการท่องเที่ยว ภายใต้อาณาเขตของแหล่งท่องเที่ยวทรัพยากรการท่องเที่ยวทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น รวมถึงขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตความเป็นอยู่วิถีชีวิตชาวแพสะแกกรัง และเพื่อให้ชุมชนสามารถมองเห็นทรัพยากรทางการท่องเที่ยวที่มีอยู่ภายในชุมชนของตนเอง บริหารจัดการเป็นแหล่งท่องเที่ยว เพื่อช่วยหนุน “การท่องเที่ยวโดยชุมชน”

1.1 วัดพิชัยปุณาราม เป็นวัดเก่าแก่แห่งหนึ่งในตัวเมืองอุทัยธานี รูปแบบศิลปะขององค์พระพุทธรูปชัยสิทธิ์และสถาปัตยกรรมของวิหาร ภายในโบสถ์มีงานจิตรกรรมฝาผนัง เดิมชื่อวัดกร่าง หากพิจารณาจากรูปแบบศิลปกรรมที่ปรากฏในโบสถ์ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงสมัยอยุธยาหรือ อยุธยาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น ได้รับการบูรณะซ่อมแซมหลายครั้ง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดพิชัยปุณาราม แต่ชาวบ้านนิยมเรียกโดยย่อว่าวัดพิชัย ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาในปี พ.ศ. 2418 ช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สิ่งน่าสนใจ พระพุทธรูปชัยสิทธิ์ หรือหลวงพ่อ

พ่อชัยสิทธิ์ เป็นพระพุทธรูปปางวิชัย มีซุ้มเรือนแก้วประดับรอบองค์คล้ายกับพระพุทธรชินราช (พระครูอุทัยกาญจนคุณ, 2566, 4 กันยายน)

1.2 วัดธรรมโฆษก (โรงโค) เป็นวัดร้างหลังกรุงแตก เคยเป็นที่รวมโคก่อนนำไปขายที่บางกอก สร้างขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่ที่ถนนศรีอุทัย ตำบลอุทัยใหม่ เคยใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาของข้าราชการเมืองอุทัยธานี และเป็นลานประหารนักโทษ (พระมหาโอภาส สมจิตโต, 2566, 4 กันยายน)

1.3 วัดอุโปสถาราม (โบสถ์) ภาพชีวิตชาวบ้านที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา เสนาหินสีแดงหน้าโบสถ์ที่มีความเก่าแก่มาแห่งหนึ่ง ตู้พระธรรมและตู้ใส่ของเขียนลายกนกเกลายดอกไม้ และหงส์ยอดเสาที่มีความงดงามไม่แพ้กัน บาตรฝาประดับมุกที่ได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นฝีมือช่างสิบหมู่ มณฑปแปดเหลี่ยม ลักษณะผสมแบบตะวันตก มีลายปูนปั้นคล้ายไม้เลื้อยที่กรอบหน้าต่าง และมีพระพุทธรูปปูนสลักนูนสูงอยู่ด้านนอกอาคาร เจดีย์หกเหลี่ยม เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองทรงรัตนโกสินทร์ หอประชุมอุทัยพุทธสภา มีลักษณะเป็นศาลาทรงไทย ที่นี้ใช้เป็นหอสดมนต์ หน้าบันประดับลวดลายปูนปั้นสวยงามน่าชม แพนโบสถ์น้ำ ซึ่งตั้งอยู่หน้าวัด สร้างขึ้นเพื่อรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือใน พ.ศ. 2449 (พระครูอุเทศธรรมโฆษิต, 2566, 22 ธันวาคม)

1.4 วัดขวิด อุโบสถตั้งอยู่กลางตลาดสดสะแกกรัง โดยพื้นที่การใช้งานของตลาดได้รื้อล้าอุโบสถของวัดขวิดทั้ง 4 ด้านจนไม่เหลือที่ว่างรอบ ๆ เลย แม้ว่าชาวบ้านจะให้ความเคารพนับถือหลวงพ่อกว้างใหญ่ที่ประดิษฐานอยู่ภายในอุโบสถมากเพียงไรก็ตาม ชาวบ้านหลายคนไม่รู้ว่ววัดที่อยู่ในตลาดสดแห่งนี้เดิมคือวัดขวิด จะรู้จักกันเพียงในนาม “โบสถ์หลวงพ่อกว้างใหญ่” เท่านั้น ส่วนวัดทุ่งแก้วเมื่อรับเอาวัดขวิดเข้ามารวมด้วยก็เปลี่ยนชื่อเป็น “วัดมณีสถิตกปิฏฐาราม” (พระปลัดภาณุวัฒน์ ฐานิสโร, 2566, 5 กันยายน)

1.5 วัดธรรมโศภิต (โค่ง) ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่าพระกรวดโค่ง เป็นพระเครื่องที่หลวงตาจันนำมาจากวัดพลับ (ราชสีหธาราม) เพื่อมาบรรจุไว้ที่พระเจดีย์ริมน้ำในจังหวัดอุทัยธานี เพื่อเป็นพุทธรูปบูชา ภายหลังได้ถูกนักขุดของมีค่าในเจดีย์ขโมย ทุกวันนี้พระกรวดโค่งจึงค่อนข้างหายากในปัจจุบัน (พระครูอุทัยปริยัติโสภณ, 2566, 6 กันยายน)

2. กระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง ส่วนใหญ่แหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง อำเภอเมืองอุทัยธานี จะเป็นวัดและแหล่งท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ส่วนในอำเภอเมืองการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังจะเป็นบ้านโรงน้ำแข็ง เปรียบเสมือนแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เนื่องจากมีแม่น้ำสำคัญล้อมรอบอยู่ทั้งสองฝั่งของพื้นที่ เป็น

วิถีชีวิตริมแม่น้ำสะแกกรัง ในขณะนี้มีการพัฒนาในการทำ โฮมสเตย์เพื่อรองรับนักท่องเที่ยว แหล่งท่องเที่ยวในอำเภอเมืองมีไม่มาก เพราะอำเภออุทัยธานีเป็นพื้นที่เล็กเป็นเมืองเรียบง่ายสบาย ๆ และเป็นพื้นที่ที่ไม่สามารถขยายเมืองไปได้อีกเช่น วิถีชีวิตริมแม่น้ำสะแกกรัง สถานที่ท่องเที่ยวส่วนใหญ่ คือ วัด เนื่องจากเป็นเมืองที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมจุดเด่น ด้านวัฒนธรรมอื่น ๆ ก็เหมือนกับจังหวัดภาคกลางทั่วไปตลาดก็จะเป็นที่อยู่อาศัยของชาวจีนหมู่บ้านด้านนอกก็จะเป็นชาวไทยส่วนใหญ่ แต่วัฒนธรรมที่เห็นเด่น ก็คือวิถีชีวิตชาวแพริมแม่น้ำสะแกกรัง การพัฒนาจุดเด่นของสถานที่ที่ไม่เหมือนใครเป็นแหล่งท่องเที่ยวให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้ถึงการดำรงวิถีชีวิตของชาวแพในการประกอบอาหารจากปลาที่หาได้ นำปลามาทำปลาอย่างด้วยวิธีโบราณ (จกมล คงคราณี, 2566, 10 ตุลาคม) งานประเพณีต่าง ๆ วัดอุโปสถาราม หรือวัดโบสถ์ ที่เป็นวัดเก่าแก่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสะแกกรัง ในปัจจุบันมีการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยมีถนนคนเดินตรงโรงพยาบาลวันเสาร์ เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวอำเภอเมืองอุทัยธานี โดยการนำสินค้าพื้นเมืองมาขาย แต่งกายย้อนยุคให้คงสภาพความดั้งเดิมของชุมชน อีกทั้งยังมีตลาดยามเช้าริมแม่น้ำสะแกกรัง ให้นักท่องเที่ยวได้กราบพระริมน้ำ และจับจ่ายของกินที่เป็นของชาวบ้านในชุมชนอำเภอเมืองอุทัยธานีอย่างแท้จริง (จเร ศรีสุก, 2566, 22 ธันวาคม)

3. การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง

3.1 การพัฒนาศาสนสถาน ในการพัฒนาศาสนสถานของวัดที่จะให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวได้นั้น ควรเริ่มจากการพัฒนาสถานที่ให้เป็นสถานที่ร่มรื่นเพื่อให้บริการกับพุทธศาสนิกชน และเหมาะแก่การท่องเที่ยวมีบรรยากาศที่ดี เป็นมิตร แล้วบางที่สามารถที่จะให้ความรู้ต่าง ๆ รวมไปถึงการแผ่ความรู้ในเชิงพุทธเข้ามาสอดแทรกเพื่อที่จะให้เป็น “คติธรรม” ในการให้ความรู้ อาจจะเป็นการติดป้ายต่างๆ เกี่ยวกับหลักธรรม หรืออาจจะทำเป็นลักษณะของภาพจิตรกรรม เพื่อดึงดูดให้วัดเป็นแหล่งท่องเที่ยว จัดให้มีการอำนวยความสะดวกให้กับนักท่องเที่ยวเพื่อบริการให้นักท่องเที่ยวที่จะได้มาพักผ่อนหย่อนใจอย่างเต็มที่ มีการให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและวรรณคดีไทยไปพร้อม ๆ เช่น วัดอุโปสถาราม มีเรื่องราวเกี่ยวกับการเสด็จประพาสต้น ของรัชการที่ 5 มีห้องน้ำและมีเพียงพอกับความตามต่องและนักท่องเที่ยว อีกทั้งบริเวณวัดควรมีคนทำความสะอาดประจำวันคอยดูแลเฉพาะจุดนอกแต่ละที่ในบริเวณวัด มีตำรวจท่องเที่ยวที่คอยสอดส่องดูแลนักท่องเที่ยวที่นำมาท่องเที่ยวภายในบริเวณวัดให้ปลอดภัย (พระครูอุเทศธรรมโฆสิต, 2566, 22 ธันวาคม)

3.2 การพัฒนาศาสนบุคคลหรือบุคลากร บุคลากรของวัดที่ดี ควรมีการพัฒนาตัวเองโดยการทำตัวเองให้มีสุขภาพอนามัย สร้างความสะอาด ต้องสะอาดด้วยและแต่งตัวให้

เรียบร้อยเป็นคนที่พูดไพเราะและเป็นประโยชน์แก่การทำงานด้วย ถ้ามีคนมาถามอะไรก็ต้องมีความรู้และตอบได้เกือบทุกเรื่องที่มีผู้มาถาม และมีมารยาทที่ดี มีอัธยาศัยที่ดี ยิ้มแย้มแจ่มใส ดุมีเสน่ห์พูดจาไม่หยาบคาย บุคลิกภาพที่ทำหน้าที่ในการภายในวัดนั้นจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับวัดพอสมควร เพื่อนำความรู้ไปใช้ในการบอกอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ ภายในวัด (พระครูอุเทศธรรมโฆสิต, 2566, 22 ธันวาคม)

3.3 การพัฒนากิจกรรมภายในวัด การที่จะพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวภายในวัดจะต้องสะอาด มีการจัดสถานที่ให้ร่มรื่น เหมาะแก่การปฏิบัติธรรมและเหมาะกับการท่องเที่ยวด้วยไปในตัว และต้องมีการจัดสถานที่ในการที่จะรองรับสำหรับประชาชนที่ต้องการฝึกสมาธิเพื่อที่จะทำจิตใจผ่องใสและสงบไปในตัวด้วย ควรทำการปรับปรุงและบูรณะสิ่งก่อสร้างให้เสร็จแล้วลุล่วง ดอกไม้ ปลูก เทียน มีความสด สะอาดและมีบริการอย่างเพียงพอสะดวกในการเปลี่ยนบูชา มีการเปิดเสียงธรรมในวัด เช่น ธรรมะบรรยายเพลงธรรมะ บทสวดทำนองสรภัญญะ ฯลฯ เพื่อความสุขใจตั้งแต่เริ่มเดินทางเข้ามาภายในวัด มีการจัดทำบุญตักบาตร เวียนเทียนและแสดงธรรม (พระครูอุทิศสุภากร, 2566, 25 ธันวาคม)

3.4 การพัฒนาสิ่งแวดล้อม ในบริเวณท่องเที่ยวควรมีการปลูกไม้ดอกไม้ประดับเพื่อความสงบ ร่มรื่นและสวยงามพุทธศาสนิกชนผ่านไปผ่านมา เห็นจะได้รู้สึกผ่อนคลาย ศาสนสถานสิ่งก่อสร้างต้องมีภาพโดยรวมของวัดต้องมีทัศนียภาพที่สวยงาม มีบรรยากาศที่สดชื่น น่ารื่นรมย์ ให้มีการจัดตั้งถังขยะไว้ตามจุดต่าง ๆ ของสถานที่ท่องเที่ยวอย่างเพียงพอเพื่อความสะดวกในการรักษาความสะอาดในบริเวณและมีการตรวจตาดูอยู่เสมอ มีการจัดระเบียบที่วางรองเท้าไว้ชัดเจนและทำความสะอาดบริเวณที่เดินเท้าเปล่าให้สะอาดเสมอ มีการจัดสถานที่นั่งพักผ่อนหย่อนใจอย่างเพียงพอต่อจำนวนประชาชนที่มาท่องเที่ยวและจัดให้มีบริเวณที่จอดรถที่เพียงพอสะดวกและมีความปลอดภัยต่อทรัพย์สิน (พระครูอุทิศสุภากร, 2566, 25 ธันวาคม)

3.5 การพัฒนากิจกรรมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง การท่องเที่ยวลักษณะนี้นั้นเป็นการท่องเที่ยวเพื่อศึกษาเรียนรู้เรื่องศาสนา ประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรม เทศกาลงานประเพณี วิถีชีวิต (ภิรมย์ ประกิจ, 2566, 10 ตุลาคม) เป็นต้น โดยอาศัยวัดอุทิศทางวัฒนธรรมหรือทรัพยากรทางวัฒนธรรม (สุดใจ จุ้ย, 2566, 10 ตุลาคม) ที่มีอยู่มาใช้เป็นเครื่องมือในส่งเสริมสนับสนุนกิจกรรมการท่องเที่ยวการท่องเที่ยวเป็นอุตสาหกรรมหนึ่งที่ได้นำเอาวัฒนธรรมมาเป็นจุดขายเพื่อดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวต่างสนใจที่จะเรียนรู้วัฒนธรรม มรดกทางประวัติศาสตร์ เยี่ยมชมงานสถาปัตยกรรม และสัมผัสวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของคน การท่องเที่ยวในลักษณะดังกล่าวเราเรียกว่า การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยสามารถแบ่งกิจกรรมออกเป็น 2

กิจกรรม ได้แก่ กิจกรรมทางน้ำกับกิจกรรมทางบก (เพลินเพชร หมั่นมาก, 2566, 20 ธันวาคม) การท่องเที่ยวชุมชนเข้ากับการท่องเที่ยวเชิงศรัทธาสรางมิตินใหม่ของการท่องเที่ยวที่เน้นคุณค่าทางจิตใจ และการเรียนรู้วัฒนธรรม ขณะเดียวกันกระบวนการพัฒนาแบบ Input-Process-Output ช่วยให้การพัฒนา มีระบบและยั่งยืน ทั้งยังสนับสนุนการกระจายรายได้สู่ชุมชนท้องถิ่น

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยสามารถอภิปรายผลได้ ดังนี้

การวิจัยเรื่อง “อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา” ผู้วิจัยได้อภิปรายผลการวิจัยโดยใช้แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนา แนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยว แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว แนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวโดยชุมชน แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน และแนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ รายละเอียดดังต่อไปนี้

1. อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา มีทรัพยากรการท่องเที่ยวตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น ด้านขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน สอดคล้องกับงานวิจัยของ ชูติปภา ทะสะภาค และคณะ (2566) พบว่า 1) การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของวัฒนธรรม การบูรณาการความร่วมมือ นโยบายการท่องเที่ยวจังหวัด และศักยภาพของแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมอยู่ในระดับมาก 2) อัตลักษณ์ของวัฒนธรรมมีอิทธิพลต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมากที่สุด รองลงมาได้แก่ การบูรณาการความร่วมมือ นโยบายการท่องเที่ยวจังหวัดและ ศักยภาพของแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม 3) แนวทางการพัฒนา ได้แก่ (1) การพัฒนาฐานข้อมูลการท่องเที่ยวทุกประเภทอย่างเป็นระบบครบวงจร (2) การฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยว โครงสร้างพื้นฐาน และสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการท่องเที่ยวทุกประเภทแบบครบวงจร (3) การสนับสนุนสินค้าและบริการด้านการท่องเที่ยว (4) การสร้างนวัตกรรมการท่องเที่ยว (5) การเพิ่มประสิทธิภาพการตลาดด้านท่องเที่ยวเชิงรุกและ (6) การบูรณาการความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชนในการเสริมสร้างความเข้มแข็งของศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวและบุคลากรด้านการท่องเที่ยว

2. กระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง เป็นกระบวนการทำงานระหว่างชุมชน หน่วยงานรัฐ และเครือข่าย โดยมีการจัดตั้งคณะทำงานร่วมกัน มีกิจกรรมวิถีชีวิตริมแม่น้ำสะแกกรัง สถาปัตยกรรมของวัดและวัฒนธรรมของชุมชน การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมี

กิจกรรมทางน้ำ กับกิจกรรมทางบก สอดคล้องกับงานวิจัยของสัทธา วิเศษ และคณะ (2563) พบว่า ผลการวิจัย พบว่า การพัฒนากระบวนการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนด้วยรูปแบบของ PAR 3Es ประกอบด้วย E1 หมายถึง การศึกษา การสำรวจ และการประเมินทรัพยากรวัฒนธรรมชุมชน E2 หมายถึง การสร้างสรรค์และการพัฒนาศิลปะชุมชน ตามอัตลักษณ์วัฒนธรรมชุมชน และ E3 หมายถึง การสร้างสำนึกความเป็นเจ้าของร่วมเพื่อเป็นข้อตกลงในการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

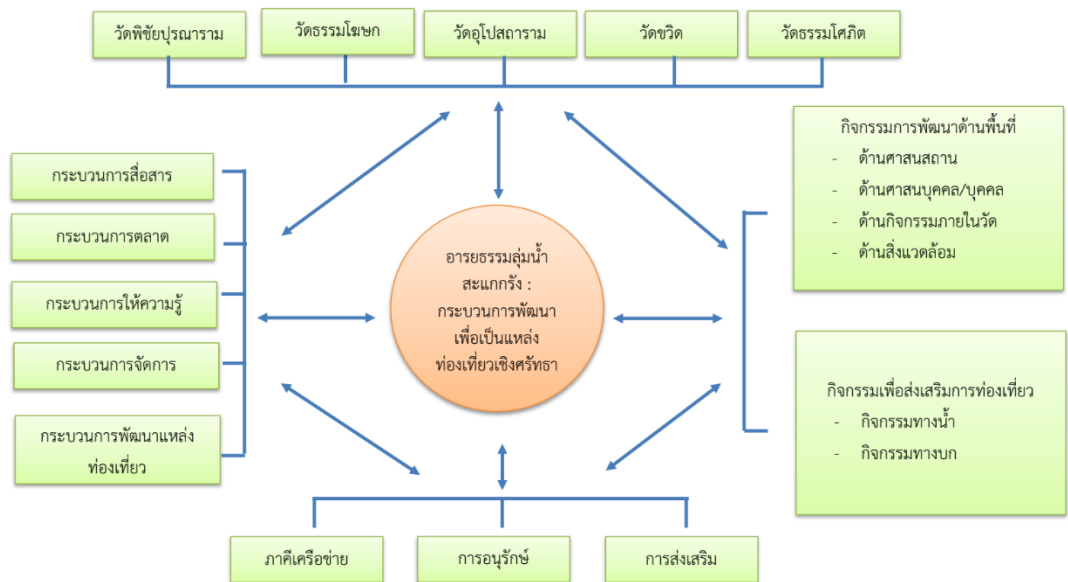
3. พัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง การพัฒนาบริบทด้านพื้นที่การพัฒนาศาสนสถาน การพัฒนาศาสนบุคคลหรือบุคลากร การพัฒนากิจกรรมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังด้วยการมีส่วนร่วมดำเนินการของชุมชนและภาคีเครือข่าย สอดคล้องกับงานวิจัยของประคอง มาโต และคณะ (2563) พบว่า การพัฒนากระบวนการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน แบบบูรณาการดังนี้ 1) การวางแผนกำหนดนโยบายของชุมชน เช่นการจัดการร่วมกันในพื้นที่เป็น ต้น 2) สนับสนุนการส่งเสริมการท่องเที่ยว โดยทุกภาคส่วนส่งเสริมสนับสนุน เช่น การท่องเที่ยว วัฒนธรรม เป็นต้น ลงสู่ชุมชนที่มีจุดแข็งจุดเด่นของแต่ละชุมชน 3) พัฒนาผู้นำและคนในชุมชน มีการพัฒนาผู้นำด้านการบริหารจัดการ ฯลฯ และคนในชุมชนให้มีความรู้ความสามารถในการ วางแผนและการพัฒนาชุมชน 4) สร้างเครือข่าย สร้างความสัมพันธ์ ความเข้าใจร่วมกัน ทุกหน่วยงานเพื่อเป็นการสร้างการพัฒนาตามความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

องค์ความรู้ใหม่

จากการวิจัยแสดงให้เห็นถึงกระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธาอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังจากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา ดังนี้

วิเคราะห์อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรังเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา โดยนำข้อมูลเชิงลึกจากวัดพิชัยปุณาราม วัดธรรมโฆษก วัดอุโปสถาราม วัดขวิด และวัดธรรมโศภิต โดยนำข้อมูลทั้ง 5 วัด นำมาสังเคราะห์ ด้านกระบวนการสื่อสาร ด้านกระบวนการตลาด กระบวนการให้ความรู้ กระบวนการจัดการ และกระบวนการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว ทำให้เกิดกิจกรรมการพัฒนาด้านพื้นที่ด้านศาสนสถาน ด้านศาสนบุคคล/บุคคล ด้านกิจกรรมภายในวัด และด้านสิ่งแวดล้อม กิจกรรมเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว ด้านกิจกรรมทางบก และกิจกรรมทางบก เกิดการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง ต้องมีส่วนร่วมของชุมชน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และ

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม เพื่อสร้างพื้นที่กิจกรรมการท่องเที่ยวอารยธรรมวิถีพุทธ ผลลัพธ์เกิดภาคีเครือข่าย การอนุรักษ์ และการส่งเสริม ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้จากแผนงานวิจัย

ข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในระดับนโยบาย ควรกำหนดให้มโนนโยบายในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงอารยธรรมเชิงพุทธในชุมชน เพื่อนำเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ ความเป็นชุมชนด้านอารยธรรมเชิงพุทธสื่อสารผ่านกิจกรรมเชิงสร้างสรรค์ โดยการมีส่วนร่วมของวัด ชุมชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

2. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในระดับท้องถิ่น ควรส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนในการจัดการพื้นที่การท่องเที่ยวด้านอารยธรรมเชิงพุทธ เพื่อสร้างพื้นที่สาธารณะเชิงสร้างสรรค์ในชุมชน ด้วยกิจกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ของท้องถิ่น โดยการมีส่วนร่วมของวัด ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. การสร้างความจิตสำนึก สร้างความเข้าใจต่อแนวคิดและความสำคัญของการพัฒนาพื้นที่อารยธรรมเชิงพุทธด้านการท่องเที่ยว โดยการมีส่วนร่วมของวัด ชุมชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพื่อขยายผลการดำเนินงานไปสู่พื้นที่อื่น ๆ

2. สร้างกระบวนการการท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง ให้มีความสำคัญกับระบบฐานข้อมูลด้านทรัพยากรทางวัฒนธรรมชุมชนในด้านต่าง ๆ โดยส่งเสริมให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ และศักยภาพของทรัพยากรวัฒนธรรม นำมาสังเคราะห์สร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน และถอดเป็นบทเรียนจากกระบวนการการท่องเที่ยวอารยธรรมเชิงพุทธ

3. การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวตามอารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง ต้องมีส่วนร่วมของชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม เพื่อสร้างพื้นที่กิจกรรมการท่องเที่ยวอารยธรรมวิถีพุทธ

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2566). แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2566-2570). เข้าถึงได้จาก <https://planning.dusit.ac.th/main/wp-content/uploads>
- จกมล คงคราณี. (2566, 10 ตุลาคม). อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- จเร ศรีสุก. (2566, 22 ธันวาคม). อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- จังหวัดอุทัยธานี. (2566). แผนพัฒนาจังหวัดอุทัยธานี พ.ศ. 2561-2565 (ฉบับทบทวน). (อัคราเนนา) ชุตติปาภา ทะสะภาค และคณะ. (2566). การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม จังหวัดอุทัยธานี. (รายงานการวิจัย). สถาบันวิจัยและพัฒนา : มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- ประคอง มาโต และคณะ. (2563). การพัฒนากระบวนการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนตามแนวทางพระพุทธศาสนา และวัฒนธรรมของชุมชนเมืองพระชนกจักรี อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี. วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยาเชิงพุทธ, 5(7), 14-31.
- พระครูอุทัยกาญจนคุณ. (2566, 4 กันยายน). อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- พระครูอุทัยปริยัติโสภณ. (2566, 6 กันยายน). อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)

- พระครูอุทิตศุการ. (2566, 25 ธันวาคม). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- พระครูอุเทศธรรมโมชิต. (2566, 22 ธันวาคม). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- พระปลัดภานุวัฒน์ ฐานิสโร. (2566, 5 กันยายน). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- พระมหาโอภาส สมจิตโต. (2566, 4 กันยายน). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- เพลินเพชร หมั่นมาก. (2566, 20 ธันวาคม). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- ภิรมย์ ประกิจ. (2566, 10 ตุลาคม). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)
- สัททยา วิเศษ และคณะ. (2563). *การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์ของกลุ่มจังหวัดลำนนา*. (รายงานการวิจัย). สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุดใจ จู้อี. (2566, 10 ตุลาคม). *อารยธรรมลุ่มน้ำสะแกกรัง : กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศรัทธา*. (พระสมุห์พุฒิพงษ์ พุทธิวิโส, ผู้สัมภาษณ์)

